

Stanislav, Ján

Zo slovenskej historickej skladby

In: *Otázky slovanské syntaxe : sborník brněnské syntaktické konference*,
17.-21.IV.1961. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp.
264-268

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119421>

Access Date: 21. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZO SLOVENSKEJ HISTORICKEJ SKLADBY*

JÁN STANISLAV (Bratislava)

Slovenská historická syntax má niekoľko osobitných problémov. Predovšetkým je otázka, ktoré javy v pamiatkach v historickom vývine možno pokladať za slovenské a ktoré za české. Slovenské javy hľadáme najmä v neliterárnych pamiatkach. V náboženskej spisbe syntaktické javy bývajú dosť bohaté na české javy. Mnohé texty z náboženskej literatúry sú písané po česky, lebo ich pisári pomerne dobre ovládali český jazyk, a slovenské prvky vnášali zriedkavejšie ako prostejší pisári dedinských alebo mestských listov a iných neliterárnych textov. Aj v neliterárnych textoch, pravdaže, sú české syntaktické javy, a najmä české spojky.

Pri sledovaní vývinu slovenských javov v syntaxi treba ustavične postupovať historikopoporovnávacou metódou. Treba zisťovať české javy a ich vývin, treba poukazovať na javy, spoločné češtine i slovenčine a napokon treba približne určovať javy špecificky slovenské. Pritom dobrú službu koná porovnávanie s vývinom v poľskom jazyku a neraz treba jav premietnuť na širšiu ešte slovanskú základňu. Tu sa nám ukazuje, že aj vo vývine syntaktických javov sú izoglosy. Niektoré javy majú väčšie rozšírenie, iné menšie.

Archaické české syntaktické javy siahajú neraz až po vznik spisovnej slovenčiny. Tak napr. vzťažné vety so zámenným tvarom *jenž* sú známe v českej poézii Janka Kráľa a Ľudovíta Štúra. Prestávajú sa používať, len čo sa začína písať po slovensky. Už Ján Hollý ich nepozná. Nepozná ich po slovensky písaná poézia Janka Kráľa a iných jeho vrstovníkov. Spojky *žel*, *ant*, *ano*, *at*, *leč*, *kdyžto* a iné sú celkom bežné u Ľudovíta Štúra, Janka Kráľa a iných, pokiaľ píšu po česky.

Pritom nemožno dobre predpokladať, že spojka *at* bola známa v staršej slovenčine. V textoch je českým prvkom a zachováva sa ešte v literárnom jazyku prvej polovice XIX. stor. u slovenských básnikov, písúcich po česky.

To isté by azda bolo možné povedať o spojkách *leč* a *žel*. Potvrďuje to jednak ich častý výskyt v starších neliterárnych textoch. Niektoré z nich boli známe v poľštine: *ac* v XV. stor., *lecz* v literárnej poľštine aj dnes ako adverbatívna spojka, známa v tomto úkone aj v slovenskej Žilinskej knihe a v češtine v rôznych funkciách.

Slovenská ľudová reč zachováva miestami ešte staršie javy, ktoré v spisovnej

* Příspěvek byl dodán písemně. (Pozn. red.)

slovenčine nie sú. Tak napr. spojka *ež* „že“ je dodnes živá v Gemeri. Spojka *aby* má na tomto území aj tvar *eby*.

Keď sme už uviedli spojku *ež* ako ešte dnes živú, možno pripomenúť hneď, že v staršej slovenčine sa používala aj na strednom Slovensku spojka *aže*, *ažeby*. Tak píše žoldnieri z Levoče: *oznamujema nakratcze wassim mylostyam, a ze (mi za) te penize sluzit nebudeme* 1959 Dej. III, 166. Sú aj doklady zo stredného Slovenska (1950 Mošovce SL IV, 341, 1595 Dej. III, 219). V historickom speve nazvanom *Pieseň o Červenom Kameni* je text: *Pekněže sú oni dnu bočku zabili, a žeby se oni v něj utopili* Nár. spiev. I, 181.

Zo spojky *aže* vznikla spojka *až*, ktorá je v slovenských textoch XVI., ba aj XVIII. stor. veľmi častá. Uvádžajú sa ňou, pravda, vedľajšie obsahové i účinkové vety: *przissel ke mne chudy czlovek... a povedel mi tak, az bol poslal svu zenu tam do mesta na trch muku prodavat...; a on mhwuy tak, az to z jeho wynu nicz neny, jestlyze by ta muka zla byla...; ...a ya chczem k tey veczi pryhlednuti spravedlyve. Jestlyze mlinar vinovat bude, az mu chczem takovu kazen dat, az kazdy dobry czlovek rekne, az sem ho pokazal* 1542 Hrad Dobrá Voda Var. 250.

Spojka *až* v tejto funkcii žije aj dnes na krajnom východe Slovenska, v oblasti Humenného: *Naš mi huaríš, aš prízeš, kez znam, až ňebužeš mac kedy* (Papín, podľa M. Franka); *Tajomník sobe požýsiel koňa a beziel na ňim oztomkarki na Kremeňec, bo štož mu poveziel, aš tam veľcy sarnu rostarhaři* (M. Franko z Papína).

Zo stredného a východného Slovenska máme doloženú aj spojku *iž* a *iže*. Z listov, ktoré objavil J. Doruľa v bardejovskom archíve, možno uviesť: *weryme, yze v wassych milosty prozba nasse mysto bude mety roku 1591 Slovenská Ves*. R. Kuchar našiel protokol z liptovskej obce Tri Sliače (archív v Liptov. Mikuláši) a v ňom v zápise na rok 1597 sú dva doklady na *iže*. Uvedieme jeden z nich: *czinime znamost wssem wuobec, yze Lenhart Czwik prystupyl pred nassy radu pocztiwu* (str. 59). Táto spojka je aj v zápise z roku 1693 z oblasti Zborova na východnom Slovensku; uvedieme inde.

Tvar spojky *iž* je známy doteraz len z jedného listu, najdeného J. Doruľom (tamže): *tak powyedzyel Caspar... , iz (iž) susiedem nassym Sakyel Balazem poslal za piecz kabluw* (list je z Hlinného).

Pravdepodobne sa pri výskumoch listov a listín nájdú aj ďalšie doklady. Aj dnes sa už zdá, že tieto spojky boli na Slovensku dobre známe.

Netreba osobitne zdôrazňovať význam výkladov Fr. Trávníčka o starých interjekcionálnych vetách a ich ďalšom vývine.

Tak zo slovenského textu možno uviesť príslovku *teď* ešte vo význame citoslova: *A dale sme zjednali o vostatny penize na kazdy rok dawaty deset zlatych, dokuzdz (!) se ta su(m)a vyplny nap(re)dpolozena. A ted nyini poklada p(re)d pane(m) rychtare(m)... zlatych deset* 1546 Trenčín Var. 382. Ešte zaujímavejší je doklad z priamej reči, ktorú vypovedá ľudová osoba: *...a dala Czaymarka Dorotie tolar na znameny ržka: ted („hľa, tu“) mass, a ten tolar j(es)t pana meho* 1549 Trenčín Var. 335.

Fr. Trávníček vo svojej *Skladbe* (41, 54) poukazoval na citoslovný pôvod spojky *a* i spojky *že*. Podľa neho pôvodný ich význam bol „hľa, ľala“. Zo slovenského textu máme veľmi zaujímavý doklad na to, že aj spojka *a*, práve tak ako *že*, *aže*, *až* atď. mohla uvádzať obsahovú vedľajšiu vetu: ...*nebo vyte dobre va(ss) je mi(los)t a Dubowene mnohe vsseteczne veczy dielay proty me(m)u pa(n)u jeho mi(los)ti* 1543 Chtelnica Var. 270. To ukazuje na správnosť Trávníčkovho poňatia. Spojka *a* v tejto platnosti prestala byť očividne včas produktívna.

Môžeme si povšimnúť ešte niektoré iné javy. Tak si vezmeme odporovacie súvetia. Tu spojka *než* bola ako v starej češtine produktívna najmä po zápornej vete. Žila ešte v XVIII. stor. Dnes v tejto platnosti neexistuje. Odporováciu vetu mohla *a* môže uvádzať aj spojka *lež*. Známa je na slovenskom a východomoravskom území. Doklady na ňu sú už od Žilinskej knihy. Táto spojka nebýva v českom jazyku. V poľštine je podobná spojka *ależ* (z **a-le-že*). A tak spojka *lež* patrí medzi vlastné slovenské spojky.

Už sa poukazovalo na to, že vlastnými slovenskými spojkami sú *alebo* a *lebo*. Obidve sa zapisujú už v Žilinskij knihe. Zaujímavé je, že *alebo* sa zaznačuje v moldavskom liste z 23. 9. 1453 od Alexandra Vojevodu (Cost. II, 765—66): *ne imajúči ktoru(ju) smertnu(ju) boles(t), b(o)že, togo ne daj, alebo ktoruju nalogu is ktoroi storony*. V tomto liste je aj tvar *alibo*, ktorý nemožno pokladať za slovenský alebo český. Inak v tomto liste je v ďalšom texte aj *c* za psl. *tj.*: *rada najasneišego osviiacnogo pana našego*. Dva razy je tu tvar zámena *ktorý* (*ktoryiž, ktoruju*), ďalej slová *milovati* a *žadati* vo význame českom alebo slovenskom. Macúrek už bol poukázal na české vplyvy v týchto pamiatkach (Wollmanov zborník). Možno, ako vidíme, nájsť tu aj slovenské prvky, a to nielen *alebo*, ale aj zámeno *ton*, známe v tejto forme aj zo Slovenska.

Pri tvorení podmienkových a potom prístupkových viet spojkou *ač*, resp. *ače* alebo aj *eče* (Friz. pam. II.) a *če* sú geografické súvislosti veľké, lebo tvar *ače* a z neho *ač* je alebo bol známy u západných a východných Slovanov. Tvar *če* — *tj.* bez *a* — býva v časti južných jazykov (slovin. a bulh.) a zo západných v kašubčine. Možno, že tvar *eče*, známy z Friz. pam. II., patril kultúrnemu jazyku Veľkej Moravy. Tu by azda boli žili popri sebe obmeny *a + če/e + če*; prvé komponenty boli pôvodne citoslovami. Ich striedanie je aj v spojkách *a + by/e + by*, *a + že/e + že*, *a + da/e + da* atď.

Prístupková spojka *ačkoľvek* je v slovenčine ako v poľštine. Spojka *ačpráve* je podobná slovinskej spojke *če-prav*. Je to najpravdepodobnejšie novší útvar, ale táto súvislosť predsa len je zaujímavá.

Pri prístupkových vetách so spojkou *choci*, *chocaj*, potom *hoci*, *hoc* sú súvislosti s poľskou a východoslovanskou oblasťou.

Pri spojke *bátor si*, potom *bárs* a podľa tohto aj *trebárs* je súvislosť s tureckou okupáciou. V staršej slovenčine bola spojka *trebas* ako v češtine. Vplyvom spojky *bárs* dostala spoluhlásku *-r-*.

Veľmi zriedkavá je forma spojky *ačkol' več*. Jej bližšie súvislosti nie sú ešte preskúmané.

Pri tvorení časových viet bolo v slovenčine známe tvorenie pomocou spojky *kdy* a *když*, ktoré časom zaniklo. Takéto tvorenie bolo známe v celej západnej slovančine a radilo slovenčinu k nej. Spojka *keđ*, nárečove *kod*, má rovnaký pôvod ako srbch. *kad*. V západnej slovančine inak takejto spojky niet. Tu sú teda súvislosti s južnou oblasťou.

Spojkou *kedy* sa slovenské a čiastočne moravské územie zapája na poľskú oblasť (*kiedy*). V starej češtine bola spojka *kehdy*; z tejto nemohla vzniknúť prinajmenej poľská spojka *kiedy*, lebo poľština nepoznala zmenu *g* v *h*. Boli tu azda iné spôsoby vývinu.

Videli sme aspoň malý súvis s južnou slovančinou. K tomu by sme uviedli ešte jeden jav. V dnešnej slovenčine je produktívne ireálne hypotetické súvetie so spojkou *nech* s indikatívom (imperatívom) v podmieňovacej vete a s kondicionálom v podmienenej vete: *toho vojaka bi bolo zabilo, nech sa dobre ňedrží na koňi* „keby sa nebol dobre držal na koni“. Tento vyjadrovací spôsob nie je inak známy zo západoslovanských jazykov. Známy je však v južnej slovančine. Už V. Vondrák (Vergl. II², 550) uviedol túto vetu zo srbochorvátčiny: *da ja imam šćercu na udaju, ja bi njemu moju šćercu dala* „nech mám dcérku na vydaj, dala by som mu moju dcérku“. Zásadne je tu teda zhoda medzi slovenským a srbochorvátskym vyjadrovacím spôsobom. Rozdiel je však v tom, že partikula a potom spojka *da* je v srbochorvátčine a inde v slovančine praslovanská, kdežto *nech* v slovenčine i češtine a poľštine vzniká neskoro. Vývinová tendencia v stavbe súvetia je však v slovenčine a srbochorvátčine rovnaká pri tomto jave. Keď je spojka *nech* neskorého pôvodu, treba predpokladať, že pred jej vznikom v takomto súvetí stála v slovenčine iná spojka.

Tu sme pri otázke spojok, ktoré boli známe v predpisomnej dobe, ale časom zmenili svoj obsah, zachovajúc starú formu. O spojke *iže* už bola reč.

Možno si pripomenúť, že v slovenčine spojka *ale* značí aj „asi“; spojka *lebo* má aj význam „azda“ (*poďme lebo preč* Liptov); častica *azda* mala v XV. stor. formu *aza* a táto bola spojkou (1480 ModlSpišKap.). V slovenčine miestami žije častica *ada*, miestami *adaj* vo význame „azda“. Vidíme, že tri bývalé spojky dostávajú časom význam modálnej častice. Všimnime si časticu *ada*.

V srbochorvátskych pamiatkach spojenie *a da* má význam spojky hypotetickej vety: *a da neki krajaninъ sъ inimъ nekoje drevo čini pre se, što jestъ zde pisano, i pakosti, da onъ krajaninъ pride u Dubrovnikъ, i predъ dubrovčьki dvorъ čini pravinu* 1247 (Miklosich, Monumenta Serbica, 31—32).

V novších textoch *ada* v srbch. uvádza otázku: *Rekoše sada ňemu: ada tko si?* (Antun Dalm. iv. 1, 22). V slovinčine *ada* značí „nun, also“. Slovenské, srbochorvátske a slovinské *ada*, resp. *a da*, možno stotožniť. Ich pôvod je rovnaký, ale vývin ich obsahu je rôzny.

Je otázka, či *ada* v slovenčine nebolo spojkou práve tak ako v starej srbochorvát-

čine. Na to je ťažko jednoznačne odpovedať. Častica *da* v slovenčine dodnes existuje, a to aj v prítakávacom význame: *Bú si tam? Da!* (Ratkovské Bystré).

Toto *da* mohlo stáť tam, kde dnes v podmienkovej vete stojí v slovenčine *nech*: *nech ta neprídem, boli bi sa pobíli*. Táto väzba spája slovenčinu s južnou slovančinou. Mohla tu byť pôvodne spojka *da*, ktorá býva v srbochorvátčine aj inokedy tam, kde v slovenčine je *nech*: *Da dođe!*, sloven. *Nech príde!*

Isté je, že niektoré spojky vznikali, menili svoj význam a časom vo funkcii spojok zanikali, alebo zanikli vôbec. Tak na spojku *aza*, *aza by* sú doklady už len z jedinej pamiatky z r. 1480. Na spojku *zaňuž* „pretože, keď“ sú doklady tiež len z XV. stor. V starej slovenčine pôvodne bývajú stupňovacie dvojité spojky *netol(i)ko* — *ale*, *netoliko* — *ale i*, *netoliko* — *než*, *netoliko* — *lež* a zriedka aj *netoliko* — *alež*. Pritom *netoliko* — *než* a *netoliko* — *lež* sú slovenskými vyjadrovacími prostriedkami, neobvyklými v starej češtine a poľštine. Jednako v slovenčine všetky dvojité stupňovacie spojky s *netoliko*, resp. *netolko*, zanikli po XVII. stor. Živým typom ostáva *nielen* — *ale* alebo *nielen* — *lež*. Boli aj spojenia s *nielen* — *než*, ale zanikli.

V časových súvetiach zanikli zavčasu vety so spojkami *doniž* (posledný doklad z r. 1453 KnSČL 13), *doňud* 1462 Žil. kn. č. 63, *dokud* (žije ešte v XVIII.—XIX. stor.). V juhozápadnej slovenčine žije spojka *dokád*, *pokád*. Až na konci XVII. stor. sa prvý raz zapisuje spojka *kým*, ktorá je dnes produktívna a nahradila staršie spojky *dokud*, *dokád* atď. Mohli by sme uviesť ešte aj iné spojky. Tak napr. *jestli* uvádza závislú otázku na juhozápadnom Slovensku, ale inde je neznámou spojkou medzi ľuďom. Známa je nanajvýš v literárnom jazyku ako spojka podmienkových viet.

Celkove vidíme, že skúmanie v oblasti slovenskej historickej skladby donáša viac zaujímavých pohľadov. Poukazuje na vzťahy slovenského jazyka k iným susedným jazykom. V historickom vývine slovenskej skladby sú bezpečné vzťahy k českému vývoju. Máme niektoré spoločné vývinové prvky s poľskou i východoslovenskou oblasťou pri javoch, ktoré nepozná český jazyk. A sú aj spojitosti s bývalým susedstvom s južnou slovenskou oblasťou. Turecká okupácia zasiahla aspoň pri jednom jave.

Úvahy o syntaktických črtách v predpisomnej dobe sú aj pri štúdiu slovenskej skladby, pravdaže, nielen možné, ale donášajú aspoň niektoré prvky, o ktorých prinajmenej môžeme hovoriť.

Aj v dejinách slovenskej skladby bolo veľmi živé jazykové dianie, ako na to upozorňoval Trávníček (*Skladba*, 6) pri opise historického vývoja českej skladby. Spojky typu *a* vo význame „že“, *iže*, *jenž*, *netol(i)ko*, *aza*, *zaňuž*, *ješto*, akiste aj *ada* a iste aj iné ukazujú, že pred XV. storočím boli slovenské vetné útvary neraz iné, ako sú dnes. Vo vývoji starých i neskorších vetných útvarov máme dôležité príspevky k dejinám myslenia človeka na Slovensku.